

Святослав ТЕРСЬКИЙ

доктор історичних наук

Національний університет «Львівська політехніка»

(Львів, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0177-8087>

Електронна пошта: tersky@ukr.net

**ВІЙСЬКОВА СПРАВА ЛІТОПИСНИХ ВОЛИНЯН (VIII–XI ст.):
НАУКОВА РЕКОНСТРУКЦІЯ ЗА КОМПЛЕКСАМИ
АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ**

Стаття присвячена аналізу різних аспектів дослідження пам'яток військової інфраструктури у літописних волинян. З'ясовано початки будівництва ранніх фортифікацій племінної доби на території Волині, типи укріплених поселень на пізніх етапах історії. Встановлено фактори, що сприяли консолідації племінних структур. Простежена роль кочового натиску у форсуванні будівництва укріплень. Проаналізовано вплив міжплемінних зв'язків на будівництво укріплень. Зокрема, проведено паралелі у плануванні дво-трискладових городищ із багаторядними лініями укріплень Східного Прикарпаття. Простежено формування своєрідної «вождівської» культури на прикладі «столичного» комплексу археологічних матеріалів у Листвині. За музейними збірками досліджено поширення та еволюцію, насамперед, професійної зброї та військового спорядження. Встановлено місцеві особливості окремих видів озброєння. Зроблено висновок про високий рівень розвитку військової інфраструктури волинян напередодні включення до складу Київської держави.

Ключові слова: *раннє середньовіччя, археологічні знахідки, військова справа, військова археологія, реконструкція зброї, історична Волинь.*

Постановка проблеми. Дослідження початків української державності є актуальною проблемою сучасної історичної науки. Доба племінних князівств була важливим етапом становлення єдиної Київської держави. Кожне із таких племінних утворень мало свій процес формування. Важливим племінним об'єднанням східних слов'ян були волиняни. Ключовим елементом структуризації подібних племінних утворень був розвиток військової справи. Від ступеня її розвитку значною мірою залежало стабільне існування всіх ранніх племінних протодержав.

За умови практично повної відсутності писемних джерел, основою знань про військову справу літописних волинян є лише археологічні знахідки. Це, насамперед, рештки оборонної інфраструктури (укріплені поселення) та предмети військового спорядження та озброєння. За археологічною класифікацією старожитності волинян відносять до двох культур — райковецької (VIII–X ст.) та т.зв. давньоруської (X–XI ст.), що поетапно змінювали одна одну. Завершальний етап в історії волинян наступив у зв'язку з масштабним освоєнням великокнязівською владою

внутрішніх районів краю наприкінці XI століття. Яскравою ілюстрацією цього процесу є випадання низки багатих скарбів місцевої знаті.

Наукова новизна обумовлена спробою комплексного дослідження всього спектру військової інфраструктури давніх волинян, починаючи від оборонного будівництва і завершуючи комплексом озброєння, та визначення на цій основі основних етапів становлення племінних структур історичної Волині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія та матеріальна культура літописних волинян вивчені досить фрагментарно. Уявлення про етногенез волинян за археологічними знахідками дають дослідження московського дослідника кінця XX ст. Валентина Сєдова (Сєдов, В.В. 2002).

Перший каталог городищ волинян та їх класифікацію виконано ще наприкінці XX ст. (Кучера, М.П. 1999). Однак за останні чверть століття вдалося отримати чимало нових даних про городища (Терський, С.В. 1993b; Панишко, С.Д. 1992). Сучасні дані про оборонне будівництво племінної доби у басейні р. Горинь

нещодавно були підсумовані рівненським археологом Б. Прищепою (Прищеп, Б.А. 2017).

Предмети озброєння з розкопок пам'яток, що передували добі волинян, зокрема городища VI–VII ст. у Зимному, узагальнено в окремих статтях та монографії (Ауліх, В.В. 1972; Терський, С.В. 2018; Терський, С.В. 2023). Окремі типи озброєння, зокрема вістрь стріл, списів та дротиків племінної доби із території Подніпров'я, вивчав київський дослідник А. Панікарський (Панікарський, А. 2014; Панікарський, А. 2015). Локальні комплекси озброєння волинян автор статті аналізував у дисертаційному дослідженні, а також низці окремих публікацій (Терський, С. 2011; Терський, С. 2015; Терський, С. & Остапук, В. 2023).

Метою дослідження є наукова реконструкція основних елементів військової інфраструктури літописних волинян за даними комплексів археологічних джерел.

Виклад основного матеріалу. Виділення із загального масиву окремих східнослов'янських племінних об'єднань на Правобережжі Дніпра фіксується за даними писемних та археологічних джерел уже у VI–VII ст. Відповідно до даних арабського мандрівника та хроніста середини X ст. Ал-Масуді, до утвердження влади київських князів на цій території панувало плем'я волинян. Вірогідність цих повідомлень визнає низка провідних фахівців-медієвістів (Войтович, Л.В. 2008). Відомий фахівець із слов'янського етногенезу В. Седов свого часу ретельно обґрунтував це положення за допомогою відповідної інтерпретації археологічних джерел (Седов, В.В. 1982, с. 94). Давні волиняни перебували у тісному контакті з більш розвинутими регіонами Європи. Зокрема, наслідком наддунайських впливів, ймовірно, була повсюдна заміна обряду тілоспалення та поховання на горизонті на обряд тілопокладення у підкурганних ямах уже на початку X століття.

Саме на рубежі IX–X ст. відбулися помітні суспільні зрушення на землях правобережжя Дніпра. Вони були зумовлені зростанням суспільної активності у племінних об'єднаннях на тлі протистояння слов'янських племен агресії мадярів та печенігів, що проявило себе й на сторінках письмових джерел, насамперед у відомій праці Костянтина Багрянородного «De Administrando Imperio» (948–952 pp.).

У цю епоху важливим фактором, від якого залежав рівень оборонної інфраструктури, залишалися зовнішні контакти. Волиняни займали

північно-західну частину східнослов'янського ареалу у басейні правобережних приток верхів'їв Прип'яті. Тут, на важливому річковому шляху вони контактували, зокрема, із войвоначими балтськими племенами та транзитними варязькими ватагами. Натомість, по північній межі лісостепової зони проходив важливий відтинок сухопутного транспортного коридору, т.зв. шлях «із хазар в німеч», а на південній околиці племінного ареалу волинян степові анклавні періодично займали степовики. Ймовірно, це могло бути як одне із племен печенігів (ієвдєртїім), згадане у праці середини X ст. «Про управління імперією» Костянтина Багрянородного, так і низка інших кочових племен, мандруючих лісостепом, включно з давніми угорцями. Виявлене нещодавно поховання кочівника X ст. на околиці літописного Лучеська разом зі знахідками характерного степового дружинного спорядження, а також кераміки хазарського кола, зібраної у самому місті, свідчать про активні контакти волинян із територіями, залежними від Хазарського каганату (Терський, С. & Омельчук, Б. 2018).

За матеріалами досліджень, проведених наприкінці XX ст. відомим знавцем давньоукраїнських городищ М. Кучерою, у межах пізнішої Волинської землі виділено дві групи городищ: південно- та західноволинську. Південноволинську територіальну групу фортець IX–X ст. у межах басейнів річок Горині й Стиру вчений відніс до найдавніших укріплень волинян (Кучера, М.П. 1999, с. 140–142). Іншу територіальну групу, що складають городища, розміщені у верхній течії Західного Бугу, верхів'ях Прип'яті й на території Польщі, у межиріччі рік Західного Бугу та Вепру, він приписав літописним бужанам (Кучера, М.П. 1999, с. 132–136). Однак за даними розвідок городищ у межиріччі Західного Бугу та Стиру, проведених автором статті у 1990-х рр., між обома групами не було «нічийної» землі (Терський, С.В. 1993b). Проте цей факт не впливає на відмінність у типології укріплень, що могла сформуватися унаслідок зовнішніх впливів.

Досліджені на сьогодні городища волинян відображають різні етапи суспільного розвитку племінної доби та утвердження державності на землях волинян. Залежно від топографії розташування вони могли виконувати різні соціальні функції.

Перші укріплення волинян у IX ст., варто вважати, виникали на острівних останцях посеред широких заплав Західного Бугу (Гуща), Стиру (Липляни, Жидичин, Бабка, Зарічне) та Горині

(Вільбівне, ур. «Лясінь», Дюксин, ур. «Хрещівка», Залужжя).

Городище поряд із с. Гуща та Миловань на р. Західний Буг мало верхній майданчик розміром 160х50 м та висотою 7 м над рівнем заплави. За повідомленнями кінця XIX ст. по краях майданчика мали б бути облаштовані вали (Анонович, В.Б. 1901, с. 66).

Низка заплавних острівних городищ Райковецької культури витягнулася в ланцюжки на заплавах річок Іква та Горинь. Одним із центральних городищ у басейні р. Ікви було Муравицьке. У X ст. на його місці зводиться двоскладове укріплення з потужними валами.

На середній Горині відомі два городища Райковецької культури (Вільбівне та Дюксин). Городище у с. Вільбівне (інколи прив'язується до колишнього с. Солов'є або м. Нетішин) розташоване на останці розміром 150×80 м у заплаві лівого берега р. Горині (розкопана одна напівземлянка кінця IX–X ст.).

Наступний етап одержавлення території Волині у першій половині X ст., очевидно, відображають укріплення з багаторядними оборонними лініями (Жорнів, Будераж, Мирогоща, Уніяс, Точевики). Чимало з них будувалися на важкодоступних узгір'ях Крем'янецьких гір. На цьому етапі, протягом першої половини X ст., відбувався процес консолідації місцевої племінної еліти в умовах зростання кочівницької загрози, викликаной переміщеннями частини кочівницьких об'єднань на північ, у район степового коридору. На основі чисельних знахідок характерного для салтівської культури посуду на цих городищах у районі Крем'янецьких гір припускають ймовірну міграцію сюди частини племені Уличів із територій Південного Побужжя.

У низці випадків спостерігається безперервність розвитку поселенських структур, започаткованих ранніми укріпленнями волинян. Фактично, у ключових пунктах річкових долин відбувався поетапний розвиток місцевої оборонної інфраструктури. При цьому різночасові оборонні комплекси зосереджувалися поряд на невеликій території. Такий комплекс городищ спостерігаємо у долині р. Західний Буг поміж селами Старгород і Жджари (тепер у складі Литовежа). Його інколи пов'язують із племінним центром бужан-волинян, ймовірним літописним Волинем.

Від городища IX–X ст. на південь від села у старому лісі зберігалися оборонні вали в ур. Довга гряда (Цинкаловський, О. 1986, с. 25). У 1930-х рр. вал добре фіксувався від ур. «Кру-

гиль» (низька сіножать) уздовж дороги Литовеж-Жджари аж до «Лисої гори», а в окремих місцях досягав до 7–8 м висоти та 30–40 м ширини. На підвищенні в заплаві р. Західний Буг, відділеному одним із рукавів, у X ст. було збудовано городище, призначене, ймовірно, для тимчасового перебування великокнязівської дружини. Воно мало правильну трикутну форму площею 0,8 га (тепер — ур. «Городиська» або «Город» с. Старгород), оточене валом висотою до 5 м та ровом шириною 15 м (Цинкаловський, О. 1937, с. 236). З південного сходу від «Города» через заплаву на певному етапі була облаштована земляна дамба. Наприкінці XI ст. цей комплекс городищ племінної доби припинили використовувати на користь зведеного на високому місці правого берега р. Західний Буг княжого замку (ймовірно, літописний Всеволож).

Приблизно таку ж хронологічну градацію має комплекс городищ на вузькому проїзді через Крем'янецькі гори, що у XIII–XIV ст. контролювали княжі замки Данилів та Стіжок. Укріплення волинян займають вершини сусідніх пагорбів поблизу с. Антонівці (Мала Іловиця). Найдавніше городище IX–X ст. (ур. Лиса гора) розташоване на овальному останці площею 0,4 га. У X ст. його було доповнено зведеним на сусідньому плато великим багаторядним оборонним комплексом площею 10 га.

Це один комплекс різночасових укріплень на останцях у заплаві р. Стир, розташований поряд із середньовічним монастирем у Жидичині за 10 км нижче від Лучеська. Найдавніше острівне поселення Райковецької культури зі слідами облаштування оборони розташоване на останці поміж с. Липляни та Маяки. Його наступником було двоскладове городище в ур. Скудельчі у Жидичині, що зі сторони найближчого берега має виразно терасований схил, що вказує на спробу давніх мешканців захистити поселення з напольної сторони.

Ще один різночасовий комплекс, який активно гуртував навколишні землі, знаходився в долині р. Стир поміж Яловичами та Чекно за 10 км вище Лучеська. Тут також відбувся розвиток двоскладового городища Райковецької культури у важливий оборонний вузол на підступах до пізнішої столиці Східної Волині у комплексі із монастирем Чесного Хреста (Терський, С.В. 2010).

Менші общини будували т.зв. городища-сховки. Низка їх обстежена у басейні Стира (Кошів, Брани), р. Горинь (Варковичі, Білів, Радужне та інші). Зазвичай, на цих городищах відсутній ви-

разний культурний шар, їх споруджували силами общини і використовували як тимчасовий захист від ворогів, а також як місце зібрань і обрядових дій. На городищі-сховку IX–X ст. у с. Грушвиця Рівненського р-ну зафіксовано стовпові ямки по зовнішньому схилу валу, що може вказувати на наявність частоколу (Войтюк, О. & Марчук, А. 2020).

У цей час у кульмінаційних точках на північній межі Волинської височини у долинах Західного Бугу (Володимир), Стиру (Лучеськ) та Горині (Острог) формуються й типові протоміські племінні центри (Терський, С.В. 1993а). Вони мали складну структуру і включали укріплену частину площею понад 3 га (дитинець і окольне місто) та неукріплені поселення (посади).

Майже повністю археологічно досліджена укріплена ділянка садиби одного з представників племінної верхівки у долині лівобережного притоку р. Стир, т.зв. Чаруківське городище (Кучинко, М.М. 1996).

Як і в сусідньому Прикарпатті, ці племінні осередки залишалися важливими військовими і адміністративними центрами своїх регіонів й понад півстоліття після утвердження в Погоринні влади київських князів.

Перший етап одержавлення території Волині у другій половині X ст., очевидно, відображають новоспоруджені двоскладові городища у Листвині, Коршеві та Любомлі (ур. Шопи). За допомогою перетину валу городище у Коршеві датоване кінцем X ст. (Панишко, С.Д. 2009). Центрами навколишньої території стають також окремі укріплення попереднього періоду (Білів, Чаруківське городище). Характерні знахідки скандинавського озброєння та військового спорядження, очевидно, відображають процес інтеграції у склад місцевої племінної еліти загалом поліетнічних дружин. Зібрані під час археологічних розкопок значні колекції предметів озброєння та дружинного спорядження відповідають притаманній Східній Європі т.зв. «вождівській» культурі. Найбільш показовий комплекс у Листвині, окрім типового для скандинавів озброєння, включав масивні керамічні кубики для гри.

Приблизно з IX ст. значно зростає на поселеннях волинян кількість виробів із заліза, зокрема предметів озброєння. Ранній етап військової справи волинян представлений знахідками із Зимного.

Зразки озброєння та військового спорядження волинян періоду т.зв. «вождівської» культури представлені чисельними знахідками острог,

характерними для степовиків вудилами і стременами (Терський, С.В. 2015). Вони є прямим свідченням тогочасної поліетнічності племінної еліти (Терський, С.В. & Омельчук, Б.А. 2018). Яскравим прикладом є шолом із кургану у Мокрому (рис. 1: 1; територія степового анклаву біля Листвина), що має пряму аналогію із шоломом, покладеним у центральне поховання Чорної могили у Чернігові (Папакін, А.Г., Безкоровайна, Ю. Г. & Прокопенко, В.М. 2017). Важливим елементом захисного обладунку професійних дружинників Листвина були т.зв. «дошати броні» — пластинчаті панцирі, в яких пластини зв'язувалися ремінцями і складали захисний обладунок пластинчастої системи. Дві таких залізних пластини від панцира знайдено у наземній споруді X – початку XI ст. на дитинці Листвина (Чайка, Р.М. 2009, с. 74). Вони прямокутно-видовженої форми розміром 7х3 см. На краях кожної пластини зроблено по 9 отворів для прикріплення їх за допомогою ниток або тоненьких шкіряних смужок до шкіряної або тканинної підкладки (рис. 1: 2).

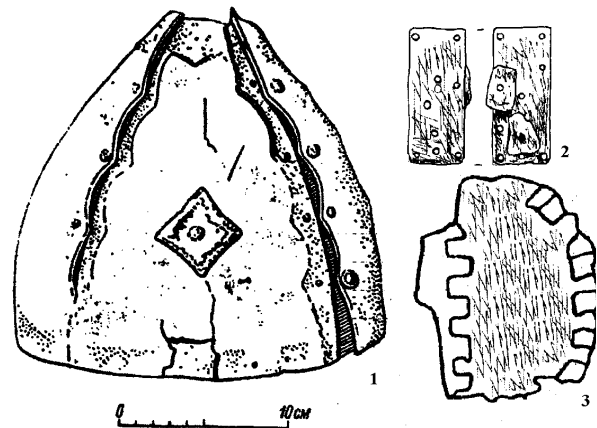

Рис. 1. Захисні обладунки та спорядження дружинника X–XI ст.: 1 — шолом з Мокрого; 2 — пластина від панцира, залізо, Листвин (за Р.М. Чайкою); 3 — уламок стінки казана, бронза. Жорнівське городище (за Б.А. Прищепю).

Озброєння місцевих племен представлено, насамперед, вістрями стріл, списів, дротиків та сулиць (Терський, С.В. 2011; Терський, С. & Остапюк, В. 2023). Більшість вістер стріл мають широкі аналогії у старожитностях племен Східної Європи.

Невелика колекція вістер дровкової зброї X–XI ст. походить із городища в ур. Шопи у Лю-

бомлі та його околиць¹. Характерною для цього часу була листоподібна форма вістря сулиць. Зазвичай, перетин пера — лінзоподібний (рис. 2: 1, 2).

Досить рідкісної форми втульчастий наконечник сулиці з мініатюрним овальним вістрям загальною довжиною 13,5 см (рис. 2: 3), а наконечник сулиці приблизно ромбічної форми із добре вираженим двостороннім ребром по центру плоскої сторони вістря (рис. 2: 4) загальною довжиною 12,5 см знаходить аналогії на поселенні VIII—XI ст. Рідківці на Буковині.

¹ Фонди Любомльського краєзнавчого музею: № А-34, А2708, А-2712, А-3811.

До повсюдно поширених у середньовічній Європі належить наконечник списа з Муравицького городища (Прищеп, Б.А. & Нікольченко, Ю.М. 2001, с. 32) довжиною 25 см та діаметром втулки при основі 3 см (тип III за класифікацією А. Кирпичникова), що має відносно широке перо видовженої трикутної форми, плічка добре виражені (рис. 1: 5). Спис із Муравиці близький формою до вістря із Середнього Подніпров'я (фонди Інституту археології НАН України, колекція № 289 з розкопок поселення VIII—IX ст. біля Балки Яцевої (нині — Перше Травня (Панікарський, А. 2015, рис. 2: 33)).

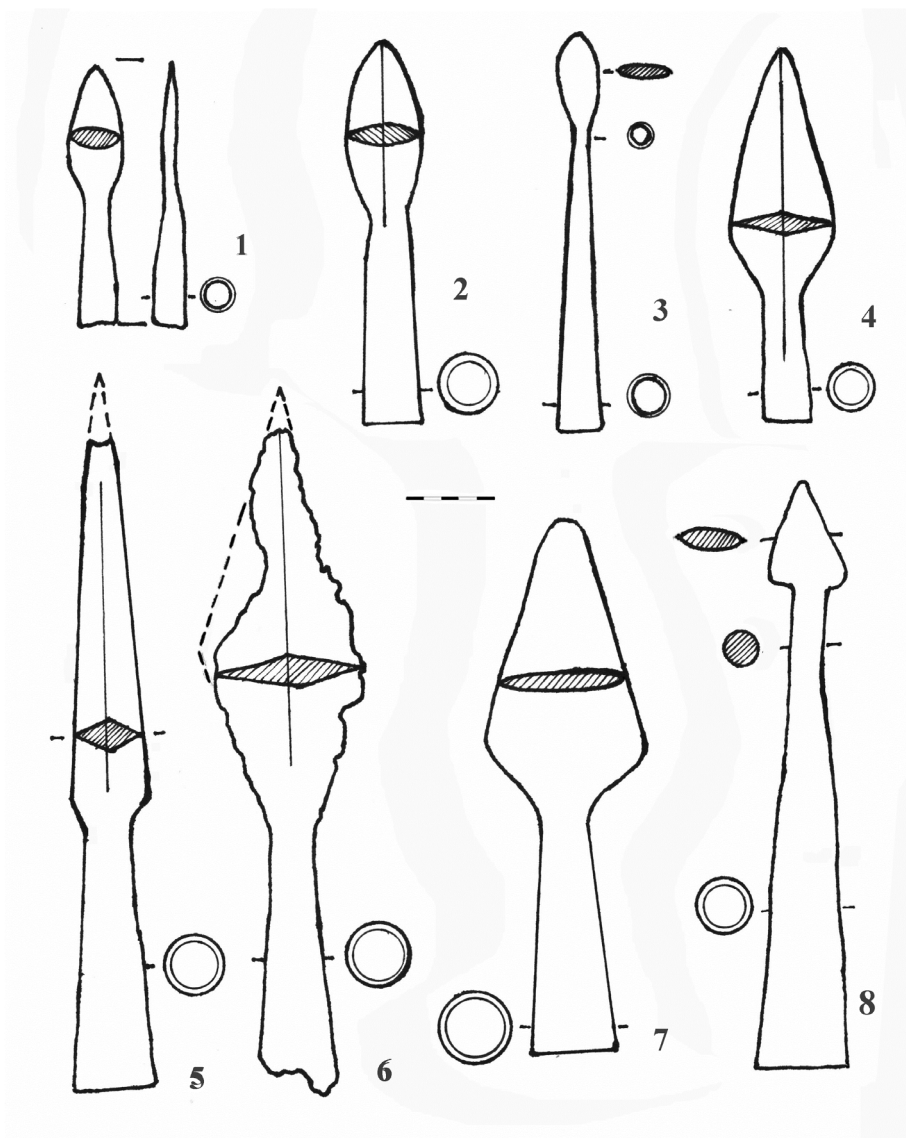

Рис. 2: Залізні вістря списів, сулиць та дротиків волинян IX — початку XI ст.:
1 — Шепетин; 2 — Машів; 3, 7 — Любомль, городище в ур. Шопи; 4 — Скиби;
5 — Муравиця, городище; 6 — Листвин, городище; 8 — Волошки.

Набувають поширення типи вістер списів, подібних до типу ША за А. Кирпичниковим (рис. 2: 6, 7), які широко датуються VIII–IX ст. Їх можна зустріти на більш ранніх поліських городищах Хотомель і Колочин та у Східному Прикарпатті (Панікарський, 2015, рис. 2: 23, 25; Терський, С.В. & Остапук, О. 2023, рис. 2). Тип представлений вістрями із відносно широким пером видовжено-трикутної форми. Плічка явно виражені, іноді низько опущені або трохи підняті. Втулка, як правило, масивна та розширюється донизу. Перетин пера ромбічний, рідше лінзоподібний.

Знахідка масивного залізного вістря дротика довжиною 207 мм походить із околиць с. Волошки неподалік Ковеля (рис. 2: 8)².

Важливим елементом озброєння X–XI ст. були сокири та чекани. Найдавніші типи чеканів представлені на Зимнівському городищі та на лівобережжі Західного Бугу (рис. 3: 5). Там, зокрема, зафіксовано концентрацію знахідок характерної для війська Великої Моравії зброї VIII–IX ст. — чеканів типу «брататіца» (Kotowicz, P., 2006 с. 24), що, мабуть, є свідченням тривких традицій військової культури періоду гунської та аварської доби.

² Фонди Ковельського історичного музею, № Р4-395.

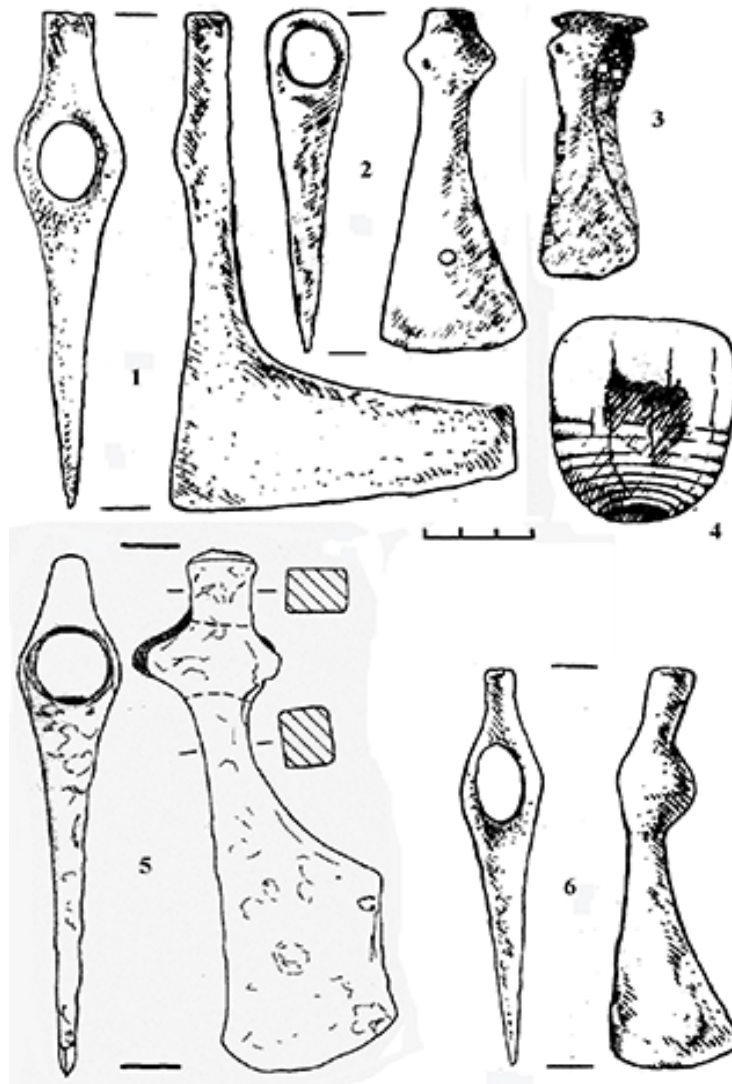

Рис. 2. Залізні бойові сокири та кістень X–XI ст.: 1, 2, 4, 6 — городище Вал біля Лучеська, 3 — Шумськ; 3 — Новосілки Передні коло Белза

Рубежем X/XI ст. датуються два чекани із Чаруківського городища поблизу Луцька. До давнішого типу належав фігурний чекан із високим молоткоподібним обухом із верхньою і нижньою боковими мисоподібними округленими щекавицями довжиною 10,5 см. Інший чекан — широколезий, довжиною 12,6 см (рис. 3: 1, 2). Окрім спеціалізованої обухової зброї, більшого поширення у волинян набули сокири подвійного призначення, що, зазвичай, мали більшу вагу та розміри (Терський, С.В. 2011).

Східне походження мали рогові булави та кістені. Масивна і важка рогова булава оваль-

но-конічної форми, довжиною 5 см знайдена на Чаруківському городищі (рис. 3: 4).

Окрім неодноразово проаналізованого озброєння дальнього бою, унікальною знахідкою досі залишається клинок меча довжиною 91 см, виявлений 2013 р. у руслі р. Луги³, що знаходить аналогії серед ранніх типів клинків доскандинавського періоду (Терський, С.В. 2018).

Із початком одержавлення плеємінної території волинян варто пов'язувати низку знахідок мечів та їх деталей (мечі зі знищених поховань

³ Фонди Ковельського історичного музею, № Р4-395.

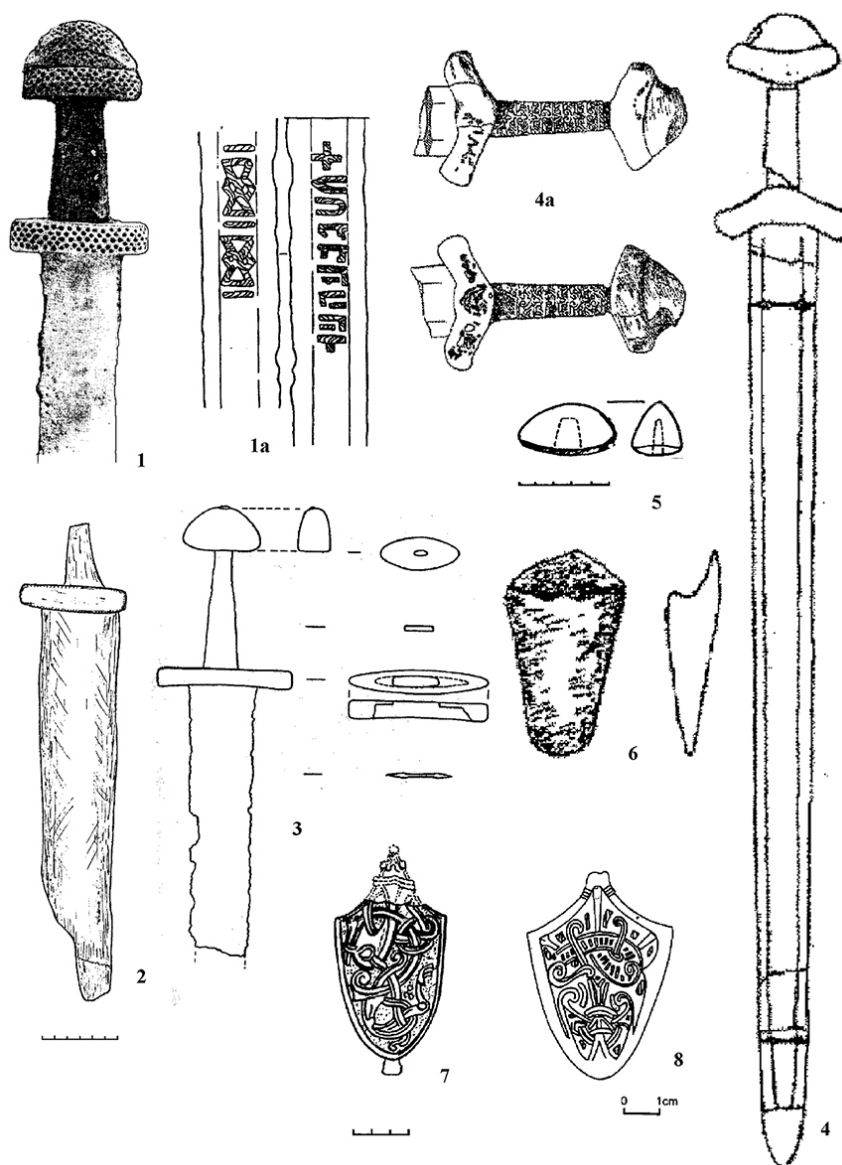

Рис. 4. Мечі та деталі піхов X–XI ст.: 1, 1а — із околиць Перемиля; 2 — Володимир; 3 — Лідавка; 4, 4а, 5 — Дорогобуж (за Б. Прищепюю); 6 — голівка руків'я меча, Жорнівське городище (за Б. Прищепюю); 7, 8 — наконечники піхов меча, бронза з Листвина та Франополя на р. Риті

у лісі Хотинщина (Пляшева), Пашуків, городищ Листвина і Володимира⁴). Усі ці знахідки мають близькі аналогії у відомих дружинних осередках Східної Європи (Каинов, С.Ю. & Новиков, В.В. 2024, с. 171, 229, 234, 242–244) і їх побутування на Волині можна віднести до періоду близько рубежу X/XI ст. (рис. 4). До цього ж комплексу скандинавського озброєння варто віднести й масивні наконечники списів із ланцетоподібним пером із так званими крильцями на нижній частині втулки (тип «В» за J. Petersen), знайдені на дитинці Листвинського городища⁵ та у р. Західний Буг поблизу Червонограда (Терський, С.В. 2011; 2013), а також ланцетоподібні вістря стріл, зафіксовані у Листвині, Жорнові, Муравиці, городищі в ур. Шопи у Любомлі та на інших пам'ятках.

На рубежі XI/XII ст. у Волинській землі відбувається помітна зміна культурних традицій, що, можливо, супроводжувалася певними змінами у складі населення. Свідченням цього є синхронне випадання багатих скарбів срібних оздоб на ключових пам'ятках регіону. Гарним датуючим маркером остаточного утвердження великокнязівської влади на Волині є поширення з другої половини XI ст. пряслиць із овруцького шиферу, що дуже швидко замінили керамічні та вапнякові вироби місцевого походження, а також скляних браслетів, що початково продукувалися лише у князівських майстернях міст Середнього Подніпров'я (Руської землі у вузькому значенні).

Висновки. Автор проаналізував публікації про найновіші археологічні роботи й дослідження, вивчив окремі збірки предметів озброєння у низці музеїв регіону як провідного джерела для вивчення племінної доби на Волині та історичного процесу становлення військової справи та її матеріальної бази. Формування оборонної інфраструктури літописних волинян можна поділити на три історичних етапи. На першому етапі, у VIII–IX ст. будуються примітивні укріплення на

⁴ Фонди Володимирського історичного музею імені О. Дверницького, № Р7-281.

⁵ Фонди Національного музею історії України, № В-1340.

зразок частоколу по периметру останців у заплавах (Зимне, Муравиця, Гуца). Наприкінці IX ст. у Західному Побужжі зводяться потужніші, інколи багаторядні укріплення (Головне, Смідин, Затурці). Чисельні укріплення з багаторядними лініями оборони (Уніяс, Мирогоща, Жорнів) та городища-сховки споруджуються на наступному етапі — протягом всього X ст. як наслідок розвитку племінних структур та появи племінної еліти. Кочовий натиск відіграв у цьому процесі важливу роль. Певні суспільні зрушення, можливо, настають у зв'язку з проникненням у регіон озброєних ватаг варягів, з появою яких формується своєрідна т.зв. «вождівська» культура, найвиразніше представлена на городищах Листвин та Жорнів. Укріплення правильної геометричної форми (Іваниничі, Дитиничі, Старгород, Турійськ), очевидно, відображають певний етап у освоєнні території великокнязівською владою, який розпочався невдовзі після відомого з літописів походу великого київського князя Володимира.

Вивчення військової справи у літописних волинян сьогодні перебуває на початковій стадії. Тому для з'ясування ключових моментів центральних поселенських пам'яток (датування, соціального статусу) необхідні ширші археологічні роботи. Вони мають велике значення для подальшої класифікації джерел. Важливим напрямом має стати порівняльне вивчення військової справи волинян на тлі аналогічних процесів племінного етапу формування слов'янської державності у Східній та Центральній Європі. Враховуючи подібність великих за площею волинських городищ південно-східної частини Волинської височини з багаторядними укріпленнями Східного Прикарпаття, можна припустити їх генетичний зв'язок. На ці, ймовірно переселення з Прикарпаття, вказує також низка характерних маркерів тамтешньої матеріальної культури (піч-кам'янка у житлі на городищі Точівки, глиняно-кам'яні печі Пересопниці, Острога тощо). Подальші дослідження дадуть змогу зробити більш обґрунтовані висновки щодо джерел різних фортифікаційних традицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Kotowicz, P. (2006). Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopaństwowym (VI — poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich — wybrane przykłady. *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка». № 571: Держава та армія*, с. 18–47.
- Антонович, В. Б. (1901). Археологическая карта Волынской губернии. *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Т. 1, с. 30–140.
- Ауліх, В.В. (1972). *Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI-VII ст. н. е. в Західній Волині*. Київ, 119 с.
- Войтович, Л. (2008). «Баварський географ»: проблеми локалізації слов'янських племен. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 57, с. 42–62.
- Войтюк, О. & Марчук, А. (2020). Дослідження поселень та залишків укріплень Рівненської області. *Археологічні дослідження в Україні. 2018*. Київ, с. 170–171.
- Каинов, С.Ю. & Новиков, В.В. (2024). *Новые находки мечей в Гнёздове (2017–2020 гг.)*. Москва: Кучково поле Музеон, 312 с.
- Кучера, М.П. (1999). *Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: ІА НАНУ, 252 с.
- Кучінко, М.М. (1996). *Давньоруське городище Вал в Надстир'ї*. Луцьк: Вежа, 207 с.
- Панишко, С.Д. (1992). Дослідження оборонних споруд на давньоруських городищах Волині. *Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-их років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки*. Київ, с. 111–119.
- Панишко, С.Д. (2009). Коршівське городище. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. № 13, с. 67–73.
- Папакін, А.Г., Безкоровайна, Ю. Г. & Прокопенко, В.М. (2017). Шоломи типу «Чорна могила»: нові знахідки та проблема походження. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Вип. 2, с. 45–56.
- Панікарський, А. (2014). Двокрилі вістря стріл зі слов'янських ранньосередньовічних пам'яток півдня східної Європи. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 18, с. 111–127.
- Панікарський, А. (2015). Списи та дротики ранніх слов'ян: функціональна класифікація. *Археологія*. № 1, с. 39–50.
- Прищепа, Б.А. (2016). *Погоринські міста в X–XIII ст.* Рівне, 297 с.
- Прищепа, Б.А. & Нікольченко, Ю.М. (2001). *Муравицьке городище*. Маріуполь: Рената, 80 с.
- Седов, В.В. (1982). *Восточные славяне VI–XIII вв.* Москва, 328 с.
- Терський, С.В. (1993а). Про племінний етап в історії долітописного Лучеська. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: тези доповідей та повідомлень міжнародної наукової конференції*. Львів, с. 24–26.
- Терський, С.В. (1993б). Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках. *Наукові записки Львівського історичного музею*. Вип. 1, с. 41–67.
- Терський, С.В. (2010). Південно-східна околиця Лучеська у XIII–XVI століттях (питання просторової локалізації укріплених садиб). *Слов'янський вісник*. № 10, с. 145–152.
- Терський, С.В. (2011). Озброєння дружинника X–XI ст. на волинських землях за археологічними джерелами. *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20, с. 655–668.
- Терський, С.В. (2013). Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI — перша пол. XIII ст.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». № 752: Держава та армія*, с. 5–13.
- Терський, С.В. (2015). Спорядження вершника та коня на Волині X–XIV ст. *Культура і мистецтво західноукраїнських земель 2009, 2010*. Львів, с. 71–114.
- Терський, С.В. (2018). Військова справа на галицько-волинських землях у V–IX ст. (за археологічними джерелами). *Військово-науковий вісник*. Вип. 30, с. 61–69.
- Терський, С.В. & Омельчук, Б.А. (2018). Роль степової військової традиції у формуванні галицько-волинської дружини у IX–XIII ст. (за археологічними джерелами). *Військово-науковий вісник*. Вип. 29, с. 70–78.

Терський, С.В. (2023). Формування професійної військової еліти IV–X ст. на землях Волині та Східного Прикарпаття за пам'ятками із музейних збірок. *Воєнно-історичний вісник*. Вип. 4 (50), с. 28–35. DOI: 10.33099/2707-1383-2023-50-4-28-35.

Терський, С. & Остап'юк, О. (2023). Предмети озброєння та спорядження дружинника X–XI ст. із городища в урочищі Шопа у Любомлі. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Музейна та пам'яткоохоронна діяльність на Любомльщині та Волині*. Вип. 74. с. 128–132.

Цинкаловський, О. (1937). Матеріяли до археології Володимирського повіту. *Записки НТШ. Т. 154. Праці історично-філософської секції*. Львів, с. 183–240.

Цинкаловський, О. (1986). «Стара Волинь і Волинське Полісся»: *Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р.* Т. 2. Вінніпег, 600 с.

Чайка, Р.М. (2009). *Давньоруське городище Листвин і його околиці у X–XI ст.* Львів: ЛДУ, 214 с.

REFERENCES

Antonovich, V. B. (1901). Arheologicheskaya karta Volynskoj gubernii [Archaeological map of Volyn province]. *Trudy XI Arheologicheskogo sezda v Kieve*. T. 1. Moskva, s. 30–140 [in Russian].

Aulikh, V.V. (1972). *Zymnivske horodyshche — slovyanska pamyatka VI VII ct. n. e. v Zakhidniy Volyni* [Zymniv hillfort — Slavic monument VI–VII century in Western Volyn]. Kyiv, 119 s. [in Ukrainian].

Chaika, R.M. (2009). *Davnoruske horodyshche Lystvyn i yoho okolytsi u X–XI st.* [The ancient Russian hillfort of Lystvyn and its surroundings in the 10th–11th centuries]. Lviv: LDU, 214 s. [in Ukrainian].

Kainov, S.Yu. & Novikov, V.V. (2024). *Novye nahodki mechej v Gnyozdove (2017–2020 gg.)* [New finds of swords in Hnyozdove (2017–2020)]. Moskva: Kuchkovo pole Muzeon, 312 s. [in Russian].

Kotowicz, P. (2006). Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopaństwowym (VI — poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich — wybrane przykłady [Changes in tribal and early state weapons (6th — mid-13th centuries) in the Polish part of the former Russian principalities — selected examples]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politehnika”*. № 571: *Derzhava ta armiya*, s. 18–47 [in Polish].

Kuchera, M.P. (1999). *Sloviyano-ruski horodyshcha VIII–XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem* [Slavic-Russian hillforts of the VIII–XIII centuries between San and Siversky Dinets]. Kyiv: IA NANU, 252 s. [In Ukrainian].

Kuchinko, M.M. (1996). *Davnoruske horodyshche Val v Nadstyri* [Ancient Rus hillfort of Val in Nadstyria]. Lutsk: Vezha, 207 s. [in Ukrainian].

Panikarskyi, A. (2014). Dvokryli vistiria stril zi slovianskykh rannosednovichnykh pamiatok pivdnia skhidnoi Yevropy [Barbed arrowheads from early medieval slavs sites of the south of the Eastern Europe]. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*. Vyp. 18, s. 111–127. [in Ukrainian].

Panikarskyi, A. (2015). Spysy ta drotyky rannikh slovia: funktsionalna klasyfikatsiia [Spears and darts of the early Slavs: functional classification]. *Arkheolohiia*. № 1, s. 39–50. [in Ukrainian].

Panyshko, S. D. (1992). Doslidzhennia oboronnykh sporud na davnoruskykh horodyshchakh Volyni [Research of defensive structures in the ancient Rus hillforts of Volyn]. *Arkheolohichni doslidzhennya, provedeni na terytoriyi Ukrayiny protyahom 80-ykh rokiv derzhavnyumu orhanamy okhorony pam'yatok ta muzeyamy respubliky*. Kyiv, s. 111–119. [in Ukrainian].

Panyshko, S. D. (2009). Korshivske horodyshche [Korshiv hillfort]. *Naukovyy visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrayinky. Istorychni nauky*. №13. Lutsk, s. 67–73. [in Ukrainian].

Papakin, A.H., Bezkorovayna, Yu. H. & Prokopenko, V.M. (2017). Sholomy typu “Chorna mohyla”: novi znakhidky ta problema pokhodzhennia [Helmets of the «Black Tomb» type: new finds and the problem of origin]. *Naukovyy visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*. Vyp. 2, s. 45–56 [in Ukrainian].

Pryshchepa, B.A. & Nikolchenko, Yu.M. (2001). *Muravytske horodyshche* [Muravytskyi hillfort]. Mariupol: Renata. 80 s. [in Ukrainian].

Pryshchepa, B.A. (2016). *Pohorynski mista v X–XIII st.* [Pogoryn towns in the X–XIII centuries]. Rivne, 297 s. [in Ukrainian].

Sedov, V.V. (1982). *Vostochnye slavyane VI–XIII vv.* [Eastern Slavs VI–XIII centuries]. Moskva, 328 s. [in Russian].

Terskyi, S. & Ostapiuk, O. (2023). Predmety ozbroiennia ta sporiadzhennia druzhynnyka X-XI st. iz horodyshcha v urochyschi Shopy u Liubomli [Weapons and equipment of a soldier of the 10th-11th centuries from the settlement in the Shopy tract in Lyubomli]. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Muzeina ta pamiatkookhoronna diialnist na Liubomlshchyni ta Volyni*. Vyp. 74, s. 128–132. [in Ukrainian].

Terskyi, S.V. & Omelchuk, B.A. (2018). Rol stepovoi viiskovoi tradytsii u formuvanni halytsko-volynskoi druzhyny u IX–XIII st. (za arkhеolohichnymy dzherelamy) [The role of the steppe military tradition in the formation of the Galician-Volyn army in the IX-XIII centuries (according to archaeological sources)]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*. Vyp. 29, s. 70–78. [in Ukrainian].

Terskyi, S.V. (1993a). Pro plemynnyi etap v istorii dolitopysnoho Lucheska [About the tribal stage in the history of pre-historic Luchesk]. *Halytsko-Volynska derzhava: peredumovy vynyknennia, istoriia, kultura, tradytsii: tezy dopovidei ta povidomlen mizhnarodnoi naukovoi konferentsii*. Lviv, s. 24–26. [in Ukrainian].

Terskyi, S.V. (1993b). Obstezhennia horodyshch kniazhoi doby na Volyni v 1986–1991 rokakh [Survey of the hillforts of the princely era in Volyn in 1986–1991]. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu*. Vyp. 1, s. 41–67. [in Ukrainian].

Terskyi, S.V. (2010). Pivdenno-skhidna okolytsia Lucheska u XIII–XVI stolittiakh (pytannia prostorovoi lokalizatsii ukriplenykh sadyb) [The south-eastern outskirts of Luchesk in the XIII–XVI centuries (the issue of spatial localization of fortified manors)]. *Slovianskyi visnyk*. № 10, s. 145–152. [in Ukrainian].

Terskyi, S.V. (2011). Ozbroiennia druzhynnyka X–XI st. na volynskykh zemliakh za arkhеolohichnymy dzherelamy [Armament of a soldier of the X–XI centuries. on Volyn lands according to archaeological sources]. *Actes testantibus. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Leontii Voitovycha. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Vyp. 20, s. 655–668. [in Ukrainian].

Terskyi, S.V. (2013). Mech u Halytskomu ta Volynskomu kniazivstvakh (XI — persha pol. XIII st.) [A sword in the Galician and Volyn principalities (XI — first half of the XIII century)]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnikha"*. № 752: *Derzhava ta armiia*, s. 5–13. [in Ukrainian].

Terskyi, S.V. (2015). Sporiadzhennia vershnyka ta konia na Volyni X–XIV st. [Rider and horse equipment in Volyn X-XIV centuries]. *Kultura i mystetstvo zakhidnoukrainskykh zemel 2009, 2010*. Lviv, s. 71–114. [in Ukrainian].

Terskyi, S.V. (2018). Viiskova sprava na halytsko-volynskykh zemliakh u V–IX st. (za arkhеolohichnymy dzherelamy) Military affairs in the Galicia-Volyn lands in the V–IX centuries. (according to archaeological sources)]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*. Vyp. 30, c. 61–69. [in Ukrainian].

Terskyi, S.V. (2023). Formuvannia profesiinoy viiskovoi elity IV–X st. na zemliakh Volyni ta Skhidnoho Prykarpattia za pamiatkamy iz muzeinykh zbiryk [Formation of the military elite in the IV–X centuries on the lands of Volyn and Eastern Carpatia according to artifacts from the museum collections]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. Vyp. 4 (50), s. 28–35. DOI: 10.33099/2707-1383-2023-50-4-28-35. [in Ukrainian].

Tsynkalovskiy, O. (1937). Materialy do arkhеolohii Volodymyrskoho povitu [Materials for the archeology of the Volodymyr district]. *Zapysky NTSH. T. 154. Pratsi istorychno-filosofskoi sekti*. Lviv, s. 183–240. [in Ukrainian].

Tsynkalovskiy, O. (1986). "Stara Volyn i Volynske Polissia": Kraieznavchyi slovnyk vid naidavnishykh chasiv do 1914 r. [«Old Volyn and Volyn Polissia»: Dictionary of local history from the earliest times to 1914]. T. 2. Vinnipeh, 600 s. [in Ukrainian].

Voytovych, L. (2008). "Bavarsky heohraf": problemy lokalizatsiyi slovyanskykh plemen [«Bavarian geographer»: problems of localization of Slavic tribes]. *Problemy slovyanoznavstva*. Vyp. 57, s. 42–62. [in Ukrainian].

Voytyuk, O. & Marchuk, A. (2020). Doslidzhennya poselen ta zalyshkiv ukriplen Rivnenskoyi oblasti [Research of settlements and remains of fortifications of the Rivne region]. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini. 2018*. Kyiv, s. 170–171. [in Ukrainian].

Sviatoslav TERSKYI

Doctor of Historical Sciences

Lviv Polytechnic National University

(Lviv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0177-8087>

**MILITARY INFRASTRUCTURE OF THE VOLHYNIAN TRIBE (VIII–XI):
SCIENTIFIC RECONSTRUCTION ACCORDING TO COMPLEXES
OF ARCHAEOLOGICAL MATERIALS**

The article is devoted to the analysis of various aspects of the study of monuments of military infrastructure of the chronicles Volhynian tribe. The beginnings of the construction of early fortifications of the tribal era on the territory of Volhynia, the types of fortified settlements at the later stages of history have been clarified. The factors that contributed to the consolidation of tribal structures were established. The formation of the defence infrastructure of the Volhynian tribe is chronologically divided into three historical stages. At the first stage — in the VIII–IX centuries primitive fortifications like a palisade are being built around the perimeter of the remains in the floodplains (Zymne, Muravytsia, Hushcha). At the end of the 9th century more powerful, sometimes multi-row fortifications (Holovne, Smidyn, Zaturtsi) are being built in Western Pobuzhzhia. Numerous fortifications with multiple lines of defence (Uniyas, Myrohoshcha, Zhorniv) and hideout hillforts were built at the next stage — throughout the 10th century, as a result of the development of tribal structures and the emergence of a tribal elite. The nomadic onslaught played an important role in the concentration of the population in the Kremenets Mountains. The influence of intertribal relations on the construction of fortifications is analyzed. In particular, parallels have been drawn in the planning of two- and three-story fortifications with the multi-row lines of fortifications of Eastern Prykarpattia. A marker of certain social changes is the spread of the so-called culture of the “leaders”, most clearly represented in the hillforts of Lystvyn and Zhorniv. The construction of fortifications of the correct geometric shape (Ivanynychy, Dytnychy, Starhorod, Turiisk) obviously reflects a certain stage in the development of the territory by the Grand Duke’s power, which began shortly after the campaign of the Great Prince of Kyiv Volodymyr, known from the annals. The distribution and evolution of, first of all, professional weapons and military equipment was studied based on museum collections. Local features of certain types of weapons have been established. A conclusion was made about the high level of development of the military infrastructure of the Volhynians on the eve of inclusion in the Kyiv state.

Keywords: Early Middle Ages, archaeological finds, military affairs, military archaeology, reconstruction of weapons, historical Volyn.